Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ224654
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025

રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં નિરૂપિત શાસન કલા

આશિયાનાબાનુ અબ્દુલકૈયુમ શેખ
Ph.D. Scholar (Sanskrit)
Govt. Arts and Science College, Morva Hadaf
(Affiliated with Shri Govind Guru University, Godhara)

પ્રસ્તાવના

राजा चरति चेत् धर्मं देवत्वाय कल्पते।
स चेत् अधर्मं चरति नरकायैव गच्छति।।

- महाभारत

અર્થાત્ રાજા ધર્મ પ્રમાણે વર્તે તો દેવ બને છે અને અધર્મ પ્રમાણે વર્તે તો નરકગામી બની જાય છે. રાજાએ પ્રજાનું પાલન કરવું એ સનાતન ધર્મ છે.

ભારતીય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ખૂબ પ્રાચીન છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં અનેક પ્રકારની કળા અને કૌશલ્યો જોવા મળે છે. વેદોમાં પણ સ્થપત્ય, શિલ્પ અને ગંધર્વવેદ જેવા ઉપવેદો જોઈ શકીએ છીએ. પ્રાચીન કાળથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કલાનું મહત્વનું સ્થાન રહ્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિઓ દ્વારા રાજા અને પ્રજાનાં માધ્યમથી અનેક કલાઓ વિશે આપણને અવગત કર્યાં છે. તેમાંની એક કલા શાસન કલા છે. અહીં રાજા પ્રજાની સંભાળ રાખવાના સ્વરૂપમાં પોતાનું કર્તવ્ય સર્વોચ્ચ સ્થાને મૂકે છે, ત્યારે તે પ્રજાના રક્ષકની રાજ્યના લોકો દ્વારા પ્રશંસા થાય છે. કાલિદાસ રચિત રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં 29 જેટલા એક જ કુળમાં જન્મેલા રાજાઓની વાત છે. ત્યાં કાલિદાસ જેવા મહાકવિ પાસે પણ વિવિધ કલાઓ, વિદ્યાઓ વગેરેનું અખૂટ જ્ઞાન ભંડાર છે, જેને પોતાની મતિ અનુસાર કાવ્યમાં તેનું નિરૂપણ કર્યું. રઘુવંશ મહાકાવ્ય રાજધર્મનું સમાન વિશ્લેષણ કરે છે. રાજાના મંત્રી, કિલ્લાની સાથે, તિજોરીનું મહત્વ પણ અહીં ઉજાગર કરવામાં આવ્યું છે. સપ્તંગમાં રાજાનું સ્થાન પ્રથમ છે. રાજા, અમાત્ય, જનપદ, દુર્ગ, કોશ, પરિણામ અને મિત્ર એ રાજધર્મના સાત અંગો છે. આ રાજધર્મ વર્તમાન રાજ્યશાસ્ત્રનો પાયાનો છે.

64 કલાઓમાં રાજ શાસન કલાનો નિર્દેશ 62 –वैनायिकी विद्या અને 63 –वैजयिकी विद्या માં કરેલ છે .

वैनायिकी विद्या: अनुशासन को लागू करने की कला।
वैजयिकी विद्या: विजय प्राप्त करने की कला।

રાજા

अक्रोधनो ह्यव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः।
राजा भवति भूतानां विश्वस्यौ हि हिमावानिव।।

જેનામાં ક્રોધ નથી, જે દુર્ગુણોથી દૂર રહે છે, જેની સજા કઠોર નથી અને જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવ્યો છે, તે રાજા હિમાલયની જેમ સર્વ જીવોનો વિશ્વાસપાત્ર બને છે. તેથી જ સપ્તંગમાં રાજાનું સ્થાન પ્રથમ છે. સપ્તંગ સિદ્ધાંત અનુસાર, રાજ્યના સાત સ્વભાવ છે, જે રાજ્યને નિર્ધારિત કરે છે. દરેક

RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ224654
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025

પ્રકૃતિનું પોતાનું વિશેષ મહત્વ છે. આ સ્વભાવો રાજ્ય શાસનના સ્વરૂપમાં માનવ શરીરના અંગોની જેમ જોડાયેલા છે અને એકબીજા સાથે સહકારી બને છે.

રામાયણ, રામચરિતમાનસમાં રામના મર્યાદિત જીવનને જ ચિહ્નિત કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં, રાજા દિલીપથી લઈને અગ્નિવર્ણ સુધી, તમામ **29** રાજાઓને રાજધર્મના પવિત્ર આચરણની અનુભૂતિ કરાવવામાં આવી છે.

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां तु हिते हितम्।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्॥

- अर्थ. **1.19**

પ્રજાના સુખમાં રાજાનું સુખ રહેલું છે, તેણે પ્રજાના હિતમાં જ પોતાનું હિત જોવું જોઈએ. રાજાનું હિત એમાં નથી કે જેને પોતાને પ્રિય છે, તેનું હિત તેમાં છે જે પ્રજાને પ્રિય છે.

કૌટિલ્યએ આ શ્લોક દ્વારા પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે રાજાનું કર્તવ્ય પોતાના હિતોની પાછળ પડવું અને સત્તાનો આનંદ માણવાનું નથી. આજના યુગમાં રાજાઓ માત્ર અપવાદ તરીકે જ ટકી રહ્યા છે અને મોટા ભાગના સમાજોમાં તેમનું સ્થાન લોકપ્રતિનિધિઓ એ લીધું છે, જેમને સામાન્ય જનતા સરકારી તંત્ર ચલાવવાની જવાબદારી સોંપે છે.

લોકકલ્યાણ

કાલિદાસે રાજાને જ્ઞાનીઓના આનંદથી અલિપ્ત અને ફરજ બજાવવામાં સદાય વ્યસ્ત ગણાવ્યા છે. રાજા પ્રજાના પિતા સમાન છે. રાજા પ્રજાને પિતાની જેમ સમૃદ્ધિ અને રક્ષણ આપે છે. પરંતુ આજે કમનસીબે લોકકલ્યાણનું આ મૂલ્ય ઘટી ગયું છે. લોકશાહીનું બંધારણીય માળખું નાશ પામ્યું છે. તેનું કારણ લોકોમાં નૈતિકતાનું પતન છે. જ્યાં સુધી આપણું સામાજિક વાતાવરણ જાતિવાદ, પ્રાદેશિકતા અને કોમવાદથી ઉપર નહીં ઊઠે ત્યાં સુધી આ સમસ્યા વધતી જ રહેશે. આપણા સમાજના પગ ત્યાગની પવિત્ર ભૂમિ પરથી ખસવા ન જોઈએ. ભૌતિક વસ્તુઓના ઉપભોગમાં વ્યક્તિએ પોતાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પણ આજના સંચાલકને તેની કીર્તિ અને શરીરની ચિંતા નથી, જેની ચિંતા દિલીપને હતી. તેઓ નંદિનીના રક્ષણ માટે પોતાના શરીરનું બલિદાન આપવાનું શ્રેષ્ઠ માને છે. આ લોકકલ્યાણનો મહત્વનો ખ્યાલ છે. જે દરેક સમયે પ્રસ્તુત છે.

મહાકવિ કાલિદાસે સૌ પ્રથમ મહારાજ દિલીપના લોકકલ્યાણ વિશે સુંદર રૂપક દ્વારા ઉલ્લેખ કર્યો છે-

भीकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यदोरत्नैरिवार्णवः।।

- रघुवंशम् **1.16**

रेखामात्रमपि क्षुण्णा दामनोर्व्रत्मनः परम्।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः।।

- रघुवंशम् **1.17**

ભયંકર અને મનમોહક રાજગુણો (તેજ, પ્રતાપ વગેરે અને દયા દક્ષિણાદિ વગેરે)ને લીધે, તે રાજા દિલીપ, જળચર પ્રાણીઓ અને રત્નોને લીધે, દૂર રહીને સમુદ્રની જેમ આશ્રિતોની સેવા કરવા સક્ષમ હતા.

RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ224654
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025

શિક્ષક કે સારથિની જેમ, જે લોકો તે રાજા દિલીપના રથના પૈડાની જેમ ફરે છે, તેઓ મનુના સમયથી કહેવામાં આવેલી રેખા બહાર જતા નથી.

પ્રજા વત્સલ્યતા

મહારાજ રઘુ વિશે કાલિદાસ લખે છે કે તેમને પ્રજાજનો ખૂબ જ પ્રિય હતા.

इक्षुच्छायानिषादिन्यः तस्य गोप्तुर्गुणोदयम्।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुयशः।।

-रघुवंशम् 4.20

ખેડૂતોની સ્ત્રીઓ, જેઓ ડાંગરના ખેતરોની રક્ષા કરે છે, તેની છાયામાં બેસીને નાનપણથી અત્યાર સુધી રાજા રઘુના ગુણોના ગીતો રચતી અને ગાતી. ગામમાં રહેનારાઓનું આ ગીત કોઈ સામાન્ય ગીત નથી, તેમના હૃદયની અભિવ્યક્તિ છે. જે રાજાના ગુણોથી ઉત્પન્ન થઇ છે.

રાજ્યમાં શાંતિ

રાજાનું મુખ્ય કાર્ય રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપવાનું છે. રાજા રઘુએ પણ સૌપ્રથમ દિગ્વિજયની યોજના પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા પછી જ બનાવી હતી.

लब्धप्रशमनः स्वस्थम् अथैनं समुपस्थिता।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा।।"

- रघुवंशम् 4.14

જ્યારે રઘુએ પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપી અને તેનું મન સ્થિર થઈ ગયું, ત્યારે જ લક્ષ્મીની જેમ રાજ્યમાં શરદઋતુ હતી બીજું ચારેબાજુ સુંદર કમળ ખીલ્યાં હતાં. રઘુ પોતાના દિગ્વિજય દરમિયાન પૂર્વીય રાજ્યો જીતીને સમુદ્રના કિનારે પહોંચી ગયો હતો. સુહ્ય દેશ, બંગાળ, ગંગાસાગર દ્વીપ, ઓરિસ્સા, કલિંગ, મહેન્દ્ર, પાંડ્ય, આસામ, કામરૂપ, યવન, કાબુલ વગેરે દેશો જીતીને રાજા રઘુ પોતાની રાજધાની અયોધ્યા આવે છે. તેઓ ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ રાજ્યોમાં આવા અસમર્થ છે. આ દિગ્વિજય યાત્રા પછી રઘુએ વિશ્વજિત યજ્ઞ દ્વારા પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું.

કોશનું વર્ણન

રઘુવંશ મહાકાવ્ય રાજધર્મનું ભાલાની જેમ વિશ્લેષણ કરે છે. રાજા, મંત્રી અને કિલ્લાની સાથે તિજોરીનું મહત્વ પણ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. હકીકતમાં, તિજોરી એ રાજ્યની સમગ્ર સિસ્ટમનો રેકોર્ડ છે. આ તિજોરીનો ઉપયોગ લોકોના કલ્યાણ માટે થાય છે. તિજોરી એ પૈસાનો પ્રેમ છે. કોઈપણ રાષ્ટ્રનો પડછાયો સંપત્તિ પર કેન્દ્રિત હોય છે. પૈસા એ બધી વ્યવસ્થાનું મૂળ છે. રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં કોશનું વર્ણન તે સ્થાન પર કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે શિષ્ય કૌત્સ ગુરુદક્ષિણા માટે આવે છે. તે સમયે રઘુએ વિશ્વજિત

Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ224654
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025

યજ્ઞમાં સર્વસ્વ દાન કરી દીધું હતું. તિજોરી પણ ખાલી હતી. તેથી તેણે તિજોરી એકત્રિત કરવા માટે કુબેર પર હુમલો કરવાની યોજના બનાવી પરંતુ હુમલો કરતા પહેલા તેની તિજોરી સુવર્ણ કોશથી ભરાઈ ગઈ હતી.

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै स विस्मयाः कोशगृहे नृपौकरीः।
हिरण्मयीं कोशगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसु पतितां नभस्तः।।

-रघुवंशम् **5.29**

"तं भूपतिः भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात्।
ददौ कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रविशेषम्।।

- रघुवंशम् **5.30**

મંત્રી મંડળ

રાજધર્મમાં મંત્રીનું પણ મહત્વનું સ્થાન છે. તે મંત્રી છે જે રાજ્યના તમામ નિયમોનું પાલન કરે છે. તે રાજાને યોગ્ય સલાહ આપે છે. પ્રાચીન સમયમાં, રાજા તેમની મદદ માટે ઘણા પ્રધાનોની નિમણૂક કરતા હતા. મનુસ્મૃતિ અનુસાર મંત્રીઓની સંખ્યા આઠ છે. મહાભારતમાં આઠ ઉચ્ચ કક્ષાના મંત્રીઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં મંત્રી પરિષદની રચના માટે કેટલાક ખાસ નિયમો બનાવવામાં આવ્યા હતા. મહાભારતમાં મંત્રીમંડળમાં ચાર વર્ણોનું પ્રતિનિધિત્વ ફરજિયાત હતું.

चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान् प्रगल्भात् स्नातकान् शुचीन्।
क्षत्रियांश्च तथा अष्टौ बलिनः शस्त्रपाणिनः।।

वैश्यान् वित्तेन संपन्नान् एकविंशतिसंख्यया।
त्रींशत् शूद्रानविनीतांश्च, शुचीन् कर्मणि पूर्वके।।

अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा।।

- महाभारत

રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં પણ મંત્રી વિશે કહેવામાં આવ્યું છે.

"नयविद्भिर्भवे राज्ञि सद्यश्चोपदर्शितम्।
पूर्व एवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः।।"

- रघुवंशम् **4.10**

નીતિ જાણતા મંત્રીઓએ રઘુની સાદી અને કુટિલ બંને નીતિઓથી રાજ્ય ચલાવવાની રીતો શીખવી હતી, પરંતુ તે ધર્મનિષ્ઠ રાજાએ કુટિલ નીતિ છોડીને સીધી નીતિ અપનાવી.

સૈન્ય શક્તિ

રાજધર્મમાં લશ્કરી શક્તિનું પણ મહત્વનું યોગદાન છે કારણ કે તમામ પ્રકારની સજા પ્રણાલીની શિસ્ત માત્ર લશ્કરી દળ દ્વારા જ સ્થાપિત થાય છે. મહારાજા રઘુની છ પ્રકારની સેના હતી.

सगुप्तमूलः प्रयतः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया।।

- रघुवंशम् **4.26**

Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ224654
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025

રઘુએ પોતાના નિવાસસ્થાન તથા પ્રાંતના દુર્ગોની રક્ષાનો પ્રબંધ કરી તથા સેનાના પૃષ્ઠ ભાગને સુરક્ષિત કરી અને કલ્યાણ કરનારા યાત્રાકાલીન મંગલાચરણાદિને વિધિવત સંપાદન કરી છ પ્રકારના સૈન્યની સાથે દિગ્વિજયની ઈચ્છાથી પ્રસ્થાન કર્યું.

ત્યાગ

રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં ત્યાગનો ઉપદેશ પણ રાજધર્મની દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ છે. ત્યાં રાજધર્મના ત્યાગની પરાકાષ્ઠા જોઈ શકાય છે. અહીં કવિએ રામની જીવન દૃષ્ટિનું સુંદર મૂલ્યાંકન કર્યું છે.

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत।
पश्चाद् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत्।।

- रघुवंशम् **12.7**

જ્યારે દશરથ રામને સિંહાસન આપી રહ્યા હતા ત્યારે રામે તેની આંખમાં આંસુ સાથે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને જ્યારે તેને વનમાં જવા માટે કહેવામાં આવ્યું ત્યારે રામે હસીને આ આદેશનો સ્વીકાર કર્યો. આજે આ ભાવના પુત્રના રૂપમાં કોઈ રાજનેતામાં દેખાતી નથી.

વનવાસમાંથી પાછા ફર્યા પછી, જ્યારે રામ રાજગાદી પર બેસે છે, ત્યારે લોકો ખુશીથી તેમને પિતા અને પુત્ર બંનેના રૂપમાં જુએ છે.

तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन तेनाघ्नता विघ्नभयं क्रियावान्।
तेनास लोकः पितृमान् विनेता तेनैव शोकापनुदेन पुत्रः।।

- रघुवंशम् **14.23**

રામ નિર્લોભી હતા, તેથી જ તેમણે ક્યારેય લોકો પર કોઈ કર લાદ્યો ન હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે લોકો થોડા જ દિવસોમાં અમીર બની ગયા. તેમણે ક્યાંય પણ વિક્ષેપ આવવા દીધો ન હતો, તેથી જ દરેક જણ આનંદપૂર્વક તેમના યજ્ઞ વગેરે કાર્યોમાં વ્યસ્ત હતા. તે દરેકને સાચા રસ્તે માર્ગદર્શન આપતા હતા, તેથી બધા તેમને પિતા સમાન માનતા હતા અને જ્યારે કોઈ આફત આવે ત્યારે તે દરેકને મદદ કરતા હતા, તેથી તે લોકોનો પુત્ર પણ હતા. રાજાને પિતા અને પુત્ર બંનેના રૂપમાં જોતા રાજધર્મ એ સર્વોચ્ચ આદર્શ છે. આ આદર્શને પ્રાપ્ત કરવો દુર્લભ છે.

વર્ણ અને આશ્રમ

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुनाप्रणीतः।

મનુએ કહ્યું છે કે રાજાઓનું કર્તવ્ય વર્ણો અને આશ્રમોનું રક્ષણ કરવાનું છે. તેથી જ રામે લોકોની સંભાળ રાખવાનું પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું.

निगृह्य शोकं स्वयं एव धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः।
सभ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास।।

- रघुवंशम् **14.85**

Research Review
ISSN: 2321-4708
RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ224654
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025

વર્ણાશ્રમ ધર્મને બદલે જ્ઞાની રામે સંસારના સુખ-સુવિધાઓનો મોહ છોડીને શોક ત્યાગીને પોતાના ભાઈઓ સાથે સમગ્ર રાજ્ય પર શાસન કરવા લાગ્યા. આ રીતે રામ પ્રજાનું ધાર્મિક રીતે પાલન કરતા હતા.

દુર્ગ

धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च।
मनुष्यदुर्गं अब्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षट्।।

- महाभारत, मनुस्मृति

આ છ પ્રકારના કિલ્લાઓ છે – ધન્વદુર્ગ, મહિદુર્ગ, ગિરિદુર્ગ, મૈનદુર્ગ, અબદુર્ગ અને વનદુર્ગ. ધન્વદુર્ગ રેતીની આસપાસ અથવા રણની મધ્યમાં બાંધવામાં આવ્યો છે. મહિદુર્ગ એ કિલ્લો છે જે સપાટ જમીનની અંદર બાંધવામાં આવેલ કિલ્લો છે અથવા ભોંયરાના રૂપમાં કિલ્લો છે. ગિરિ દુર્ગ નાના કે મોટા પર્વત પર બનેલ છે. માનવ કિલ્લો સૈનિકોથી બનેલો છે. અબ્દુર્ગ એ કહેવાય છે જે પાણીની વચ્ચે બનેલો છે અને વનદુર્ગ જંગલોની વચ્ચે આવેલો છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ છ પ્રકારના કિલ્લાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

धन्वदुर्गे महीदुर्गं अब्दुर्गं वा कृषमेव वा।
नृदुर्गे गिरिदुर्गे वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्।।

- मनुस्मृति **7.70**

રાજાએ ધન્વદુર્ગ, મહિદુર્ગ, જલદુર્ગ, મનુષ્યદુર્ગ અથવા ગિરિદુર્ગનો આશ્રય લઈને રાજધાનીમાં નિવાસ કરવો જોઈએ. આ કિલ્લો રાજધાનીનો પર્યાય છે. લવણાસુરનો વધ કર્યા પછી શત્રુઘ્ને મથુરા નામની નગરી સ્થાપી.

उपकूलं सकालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः।
निर्ममे निर्ममःऽर्थेषु मधुरां मधुराकृतिः।।

- रघुवंशम् **15.28**

"या सौराज्यप्रकाशभिर् बभौ पौरविभूतिभिः।
स्वर्गाभिष्यन्दवमणं कृत्वेवोपनिवेशिता।।

- रघुवंशम् **15.29**

પરાક્રમી, સ્વનિયંત્રિત અને સુંદર શત્રુઘ્ને યમુના કિનારે મથુરા નામની સુંદર નગરી (રાજધાની)નું નિર્માણ કર્યું. એક સારો રાજા મળવાથી તે રાજધાનીના લોકો એટલા સમૃદ્ધ અને સુખી થઈ ગયા કે જાણે સ્વર્ગમાં વસ્તી વધવાથી કેટલાક લોકો આવીને વસ્યા હોય. આમ રાજધાનીનું કિલ્લાના રૂપમાં વર્ણન રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં જોવા મળે છે.

सगुप्तमूलः प्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः।।

- रघुवंशम् **4.26**

રઘુએ પોતાના નિવાસસ્થાન તથા પ્રાંતના દુર્ગોની રક્ષાનું પ્રબંધ કરી તથા સેનાના પૃષ્ઠ ભાગને સુરક્ષિત કરી.

RESEARCH REVIEW
The Academic Research Issue
Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal
An International Multidisciplinary Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.11, Issue: 144, Jan 2025
Paper ID: RRJ224654
www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-11-issue-144-january-2025

દંડ

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतयामनः।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः॥

- रघुवंशम् **4.8**

તે રઘુએ અપરાધ પ્રમાણે શિક્ષા આપીને સર્વ લોકોના હૃદય હરી લીધા હતા, તેવી જ રીતે દક્ષિણનો પવન કે જે ન તો ખૂબ ઠંડો હોય છે અને ન તો ખૂબ ગરમ હોય છે, તે બધા લોકોના હૃદયને હરી લે છે.

ઉપસંહાર

રઘુવંશ મહાકાવ્યના આધારે અહીં શાસન કલા શું છે ? રાજાએ કેવા પ્રકારે શાસન કરવું તે બધી બાબતો દિલીપ, રઘુ અને રામ ના સંદર્ભે કેટલાક શ્લોકો દ્વારા કહેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર કે પછી વેદો, ઉપનિષદો વગેરેમાંથી રાજાના કર્તવ્યો વગેરે શું છે તેના વિશે જાણવા મળતું હોય છે. જેને આપણે આજના યુગના સંદર્ભમાં લેવું જોઈએ અને પ્રજાના હિતમાં શાસન કરવું જોઈએ. અહીં આપણને બીજી બાબત એ પણ જાણવા મળે છે કે, રામ તો શ્રેષ્ઠ રાજા હતા ભગવાનના અવતાર છે છતાં અહી કાલિદાસે "રઘુ" વંશ એવું આ મહાકાવ્ય નું નામ રાખ્યું, ના કે રામના નામે. ભલે રઘુના પિતા દિલીપ હતા, રાજ શાસનમાં કઠોર હતા પણ પુત્ર રઘુ તો રાજ શાસન કલામાં રામ કરતા પણ શ્રેષ્ઠ છે. જે ઉપરોકત શ્લોકોમાં જણાઈ આવે છે . આ રઘુનું કુળ એટલું મહાન છે કે, એમાં દિલીપ, રઘુ, અજ, દશરથ જેવા મહાન રજાઓ થઈ ગયાને પછી સ્વયં ભગવાને પણ રામના અવતારે આ રઘુ કુળમાં જન્મ લેવો પડ્યો. આ મહાનતા કાલિદાસે રઘુવંશમાં રજૂ કરી છે.

શાસન એ કલા છે, પણ વર્તમાન સમયમાં એ બલા વધારે છે. સરકાર ભેદભાવભરી નીતિ અપનાવે તો શાસન, શોષણમાં પરિણમે. આટઆટલી યોજનાઓ છતાં ગરીબ વધુ ગરીબ અને અમીર વધુ અમીર થાય. એથી સમાનતાનો હેતુ જળવાય નહીં. હાલનાં શાસનમાં હિન્દુત્વની તીવ્રતા, લઘુમતી કોમો માટે ભય અને અનાદરનું વાતાવરણ સર્જે છે એ લોકશાહી પદ્ધતિની વિરુદ્ધ પડે છે. શાસન જો સમાનતાને ઉવેખે તો શાસકો નિષ્ફળ ગયા છે ને તેની પ્રજા ઉપેક્ષાનો ભોગ બને છે એટલો જ અર્થ તેનો થાય. જે શાસન આંસુ લૂંછી નથી શકતું તે મોડું વહેલું પતનને નિમંત્રે છે... સરકાર કોઈ પણ હોય તે તકરારનો પર્યાય ન જ હોય એવું ખરું કે કેમ?

સંદર્ભ

1. Manusmriti Manavadharmashastra by Pandit Girija Prasad Dvivedi, 1st Edition .. BY Head Pandit , Newn Kishore – Vidyalaya , " Lucknow. Printed by M. L. Bhargava , B. A. , at the Newul Kishore Press . 1917
2. Raghuvamsam of kalidasa, Dr. Shrikrishnamani Tripathi, Chaukhamba surbharati prakashan, Varanasi
3. अर्थशास्त्र, अनुवादक – श्रीयुत प्राणनाथ विद्यालङ्कार, प्रोफेसर, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, प्रकाशक – मोतीलालबनारसीअध्यक्ष, पंजाबसंस्कृतसैदमिट्ठाबाजार , लाहौर
4. रघुवंशम्महाकाव्यम्, साहित्यचार्यःश्रीहरगोविंदमिश्रः चौखम्बासंस्कृतसीरीजआफिस, वाराणसी, तृतीयसंस्करण
5. મહાભારત, સંપાદક – દિનકર જોષી, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, ગુજરાત .